

นางบุษมาลี: บทบาทตัวละครหญิงในละครนอกแบบหลวง
เรื่องพระสมุท¹

Bussamalee: The Role of Female Protagonist
in Lakhon Nork Baep Luang “Phra Samut”

(Received: March, 2022 Revised: June 10, 2022 Accepted: June 24, 2022)

นพวดี ไชยรัตน์,² ชนัย วรณะลี³, พิมณภัทร์ ถมังรักษ์สัตว์⁴

Nopvadee Chaiyarat, Chanai Wannalee, Pimnapat Tamangraksat

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งนำเสนอประวัติ คุณลักษณะ และบทบาทของนางบุษมาลี โดยศึกษาจากเอกสาร ตำรา และบทละครเรื่องพระสมุท พระราชานิพนธ์ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

ผลการศึกษาพบว่านางบุษมาลี เป็นพระราชธิดาบุญธรรมของท้าวธมจักร และนางวรรณสุรัสวดี มีคุณลักษณะสิริโฉมงามทั้งหน้าตาและรูปร่าง มีสำเนียงเสียงไพเราะ อันเป็นลักษณะของหญิงสาวในอุดมคติ ทั้งเป็นผู้มีสติปัญญาเฉียบแหลม สามารถแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าได้อย่างดี โดยอาศัยกลมารยาหญิงเพื่อรักษาตนและคนรักให้รอดพ้นจากอันตรายที่เกิดขึ้นอย่างกล้าหาญ

¹บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง กลวิธีระบอบท่าร่าตัวนางในการแสดงละคร ในและละครนอกแบบหลวง หลักสูตรศิลปมหาบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

²นักศึกษาศิลปมหาบัณฑิต สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย คณะศิลปนาฏดุริยางค์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ Email: win.poramata@gmail.com

³อาจารย์ ดร. สาขาวิชานาฏศิลป์ไทย คณะศิลปนาฏดุริยางค์ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

⁴ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ผู้เชี่ยวชาญด้านนาฏศิลป์ไทย คณะศิลปศึกษา สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์

แสดงให้เห็นว่านางบุษมาลีได้รับการศึกษาเป็นอย่างดี จึงคิด เจริญ
และวิเคราะห์เพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง ซึ่งต่างจากสังคมในสมัยอดีต
ที่ผู้หญิงมักได้รับการปกป้องจากผู้ชาย

คำสำคัญ: ตัวละครหญิง บทบาท ละครนอกแบบหลวง

Abstract

This article aims to present the history, nature, and character of Bussamalee by exploring related documents, textbooks, and the play “Phra Samut” composed by Krom Phra Ratchawang Bowon Wichaichan.

It is found that Bussamalee is an adopted daughter of Lord Ronnachak and Lady Wannasoon. She is gorgeous and has beautiful voice which covers the ideal characteristics of a woman. She is also smart and able to face any problems by playing tricks bravely to protect herself and her loved ones when they are in danger. The finding indicates that Bussamalee is well-educated, so she is able to think logically, negotiate, and solve the problems in any circumstances on her own. Such characteristics are different from Thailand’s social norm in the past when most of women were looked after by men.

Keyword: Female protagonist, Character, Lakhon Nork Baep Luang

บทนำ

ศิลปะ คือ สิ่งที่มีมนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นเพื่อจรรโลงใจ เพื่อมุ่งหวังมอบความสนุกสนานความบันเทิงแก่ผู้ชม รวมถึงข้อคิดต่าง ๆ ที่สอดแทรกอยู่ในศิลปะ ให้เกิดความสะเทือนอารมณ์ ศิลปะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้น จากการเลียนแบบธรรมชาติที่เกิดขึ้นอยู่แล้ว นำมาปรุงแต่งใหม่ให้มีสุนทรียะ ดังที่เพลโต นักปราชญ์ชาวกรีกโบราณ (ชลูต นิมเสมอ, 2554, น. 9) ได้แสดงทรรศนะเกี่ยวกับศิลปะไว้ว่า “ศิลปะคือการเลียนแบบธรรมชาติ ถือว่าเป็นการทำซ้ำในรูปลักษณะของสิ่งที่มีอยู่แล้ว”

การแสดงละครจัดอยู่ในศิลปะประเภทหนึ่งเช่นเดียวกัน โดยละครของไทยทั้ง ละครนอก ละครใน ละครนอกแบบหลวง และละครทุก ๆ ประเภทต่างก็มีบทละครที่ใช้สำหรับประกอบการแสดงทั้งสิ้น ตัวบทที่ประพันธ์ออกมานั้น นอกเหนือจากจะนำเค้าโครงเรื่องมาจากตำนานหรือเรื่องเล่าแล้ว ผู้ประพันธ์ยังได้นำเรื่องราวที่เกิดขึ้นจากชีวิตจริงในบริบทของสังคม มาจัดทำเป็นเรื่องราวในการดำเนินเนื้อเรื่องของละครเรื่องนั้น ๆ โดยกลั่นกรองออกมาในรูปแบบของฉันทลักษณ์ประเภทต่าง ๆ ทั้งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน คำเจรจา ฯลฯ เรื่องราวที่เกิดขึ้นมีทั้งเรื่องราวของความรัก การชิงรักหักสวาท การทำศึกสงครามรบราฆ่าฟัน การชมความงามของธรรมชาติ และอีกหลากหลายเรื่องราว สิ่งเหล่านี้ล้วนถูกปรุงแต่งมาจากวิถีชีวิตจริงที่เคยเกิดขึ้นในสังคมทั้งสิ้น แม้แต่ตัวละครในวรรณกรรมหรือบทละคร ก็เป็นลักษณะรูปร่างหน้าตาและนิสัยที่มีอยู่จริงในตัวมนุษย์ แล้วถูกนำมาสวมใส่แก่ตัวละครในเรื่องให้มีลักษณะที่แตกต่างกันออกไป ตามแต่จินตนาการของผู้ประพันธ์

บทละครเรื่องพระสมุท พระราชนิพนธ์ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ก็เป็นละครอีกหนึ่งเรื่องที่ถูกจัดทำขึ้นเพื่อประกอบการแสดง กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงจัดทำขึ้นเพื่อให้เจ้าคุณจอมมารดาอม พระมารดาของพระองค์ ฝึกหัดคณะละครสำหรับเล่นในรูปแบบละครนอกแบบหลวงภายในเขตพระราชฐานวังหน้า บทละครเรื่องพระสมุท (กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ

อ้างอิงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 193 - 245) เป็นเรื่องราวของ พระสมุท พระเอกของเรื่อง กับนางบุษมาลี นางเอกของเรื่อง โดยเฉพาะ นางบุษมาลีที่เป็นตัวละครที่สำคัญยิ่งในการดำเนินเรื่องราวในบทละคร เรื่องพระสมุทเป็นตัวละครที่เชื่อมโยงเรื่องราวในเรื่องทั้งการลักพาตัว การสู้รบ จนกระทั่งเกิดการสูญเสียบุคคลในครอบครัวของตนเอง สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ล้วนเกิดจากรูปลักษณ์ของตัวนางบุษมาลี แต่นอกจากนางบุษมาลีจะเป็นต้น เหตุที่เกิดขึ้น ในบทละครแล้ว นางบุษมาลียังเป็นตัวละครอีกตัวละครหนึ่ง ที่มีลักษณะนิสัยที่น่าสนใจ ด้วยมีลักษณะนิสัย กล้าคิด กล้าทำ ด้วยความเฉลียวฉลาด ทำให้นางบุษมาลีสามารถแก้ไขอุปสรรคปัญหาที่เกิดขึ้นได้สำเร็จ

ด้วยเหตุนี้จึงเป็นแรงจูงใจที่ทำให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาประวัติ คุณลักษณะ และบทบาทของนางบุษมาลี ในบทละครเรื่องพระสมุท ด้วยเป็นตัวละคร ที่มีความน่าสนใจและน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพื่อให้ทราบถึงบทบาท ของนางบุษมาลี อันเป็นตัวละครที่เป็นตัวดำเนินเรื่องราวต่าง ๆ อีกทั้งยังเป็นการส่งเสริม สืบสานบทละครเรื่องพระสมุท พระราชนิพนธ์ในกรมพระราชวัง บวรวิชัยชาญ ให้เกิดความแพร่หลายป้องกันมิให้สูญหายหรือลบล้างไป ตามกาลเวลา ทั้งยังก่อให้เกิดประโยชน์ต่อวงการวรรณกรรมและนาฏศิลป์ ไทยสืบต่อไป

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

ศึกษาประวัติ คุณลักษณะ และบทบาทของนางบุษมาลีในบทละคร เรื่องพระสมุท

ขอบเขตของการศึกษา

ผู้วิจัยกำหนดเนื้อหาในส่วนที่จะศึกษาเฉพาะจากบทละครเรื่องพระ สมุท พระราชนิพนธ์ ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ฉบับพระบวรราชนิพนธ์ เล่ม 2 รวบรวมโดยกรมศิลปากร

วิธีดำเนินการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้ใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการศึกษาจากเอกสาร ตำรา และบทละคร ใช้ระยะเวลาในการวิจัยตั้งแต่วางเวลาเดือนมีนาคม - เดือนเมษายน พ.ศ. 2565 รายละเอียดดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การเก็บรวบรวมข้อมูล

- 1) วิเคราะห์จากเอกสาร ได้แก่ เอกสาร ตำรา และบทละคร ที่เกี่ยวข้องกับประวัติ คุณลักษณะ และบทบาทของนางบุษมาลี
- 2) รวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึก จากผู้ทรงคุณวุฒิผู้เชี่ยวชาญทางด้านวรรณกรรมไทย ด้วยวิธีการจดบันทึก บันทึกเสียง โดยมีเกณฑ์การคัดเลือก

ขั้นตอนที่ 2 สรุปวิเคราะห์ข้อมูล

- 1) นำข้อมูลจากเอกสาร ตำรา และบทละครมาวิเคราะห์แล้วตีความนำเสนอข้อมูลในรูปแบบการพรรณนาวิเคราะห์ เพื่ออธิบายประวัติ คุณลักษณะ บทบาทของนางบุษมาลี
- 2) ตรวจสอบข้อมูล
- 3) เผยแพร่ผลการศึกษาในรูปแบบบทความ

ผลการศึกษา

บทละครเรื่องพระสมุท เป็นเรื่องราวความรักของพระสมุทกับนางบุษมาลี ตัวละครเอกของเรื่องที่ต้องผจญกับเหตุการณ์ต่าง ๆ มากมาย โดยมีเค้าโครงของเรื่องมาจากวรรณคดีแนวจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ดังที่เสาวนิต วิวอน ข้าราชการบำนาญ ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ผู้เชี่ยวชาญด้านวรรณคดีการแสดงนาฏกรรม (2565, สัมภาษณ์) ได้ให้สัมภาษณ์ถึงเค้าโครงของบทละครเรื่องพระสมุทว่า “บทละครเรื่องพระสมุท มีเค้าโครงของละครแนวจักร ๆ วงศ์ ๆ ตั้งแต่สมัยอยุธยา

ด้วยมีอนุภาคของการดำเนินเรื่องอย่างการผจญภัย การลักพาตัว การต่อสู้ เรื่องความรักอยู่ สิ่งเหล่านี้คือเรื่องราวที่มักปรากฏอยู่ในละครแนวจักร วงศ์ ๆ ทั้งสิ้น” แม้แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คุณสุวรรณ กวีผู้มีชื่อเสียงในสมัยนั้น ได้นำชื่อของพระสมุทและนางบุษมาลี มาร้อยเรียง เข้าในวรรณกรรมเรื่องอุณรุทธร้อยเรื่อง ซึ่งเป็นวรรณกรรมที่นำชื่อตัวละคร ในวรรณคดีหลาย ๆ เรื่องมาร้อยรวมกัน แต่ไม่ได้เป็นการร้อยเรื่องราว คือ แต่งให้เป็นที่ตลกขบขัน เอาชื่อเข้ามาใส่ในเรื่องเดียวกันเท่านั้น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสามารถในการเชื่อมโยงตัวละครได้อย่างดี อย่างเช่นบทละครที่ว่า

ปากสามสังความพระสมุท	ขอฝากบุษมาลีศรีใส
ไอ้พราหมณ์มีจฉายาใจ	หวังจะได้ฝากผีปิตร

(กรมศิลปากร, 2510, น. 60 - 61)

จากวรรณกรรมเรื่องอุณรุทธร้อยเรื่องนี้ จึงสามารถเป็นสิ่งยืนยันได้ว่า ตัวละครพระสมุทและนางบุษมาลี เป็นที่รู้จักในวงการกวีเป็นอย่างดี ต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ 5 กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ พระมหาอุปราชวังหน้า องค์สุดท้ายแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องพระสมุท สำหรับเล่นละครขึ้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2508, น. 210) ได้พระนิพนธ์อธิบายไว้ในตำนานละครเรื่องอิเหนา ถึงการแต่งบทพระราชนิพนธ์เรื่องพระสมุทว่า “ละครเจ้าคุณจอมมารดา เอมหัดในวังหน้าโรง 1 เล่นตามแบบละครหลวงเป็นพื้น กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญทรงพระนิพนธ์บทละครนอกให้เล่นบ้าง” จากข้อความนี้ จะเห็นได้ว่ากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครนอก แบบหลวงขึ้น เพื่อให้คณะละครเจ้าคุณจอมมารดาเอม ผู้เป็นพระมารดา ของพระองค์ได้ฝึกหัดละครเล่นในพระราชฐานวังหน้า



ภาพที่ 1 กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ
(ศิลปวัฒนธรรม, 2562, ออนไลน์)

บทละครเรื่องพระสมุท (กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 193 - 245) เป็นเรื่องราวของนางบุษมาลี ผู้เป็นพระราชธิดาบุญธรรมของท้าวเรนจักษ์และนางวรรณสุธา ผู้ปกครองเมืองยักซ์ วันหนึ่งนางบุษมาลีได้เสด็จไปประพาสสวนในอุทยานด้วยความรื่นรมย์ ขณะนั้นพระสมุทซึ่งประทับอยู่ในสวน ได้ยินเสียงและเห็นรูปลักษณ์ของบุษมาลีก็เกิดความหลงรักเป็นอย่างยิ่ง จึงลักพานางบุษมาลีกลับไปยังเมืองของตน ระหว่างทางทั้งสองได้พักผ่อนนอนหลับไป มียักษ์ตนหนึ่งนามว่าไวยการมาพบเข้า เกิดจิตปฏิพัทธ์ต่อนางบุษมาลีเป็นอย่างยิ่ง จึงได้คิดลักพานางไปยังเมืองของตน แต่นางบุษมาลีได้ใช้อุบาย ในการล่อลวงให้หลงกลจนสามารถฆ่าไวยการตายได้ในที่สุด ต่อมาท้าวเรนจักษ์ได้ยกทัพเพื่อติดตามนางบุษมาลิลับคืน จนกระทั่งได้เข้าปะทะกับท้าวการุณราช พระราชบิดาของพระสมุท จนท้าวเรนจักษ์ถึงแก่ชีวิต

จากเนื้อเรื่องย่อดังกล่าว จะเห็นได้ถึงเหตุการณ์เรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น โดยมีตัวละครสำคัญ 2 ตัว คือ พระสมุทพระเอกของเรื่อง และนางบุษมาลี นางเอกของเรื่อง โดยเฉพาะนางบุษมาลีเป็นตัวละครเอกที่ทำให้เกิดปมเรื่องราวมามากมาย เริ่มต้นตั้งแต่จากการที่นางบุษมาลีถูกพระสมุทลักพาตัวไปด้วยความงามของตน กล่าวคืองามทั้งหน้าตา งามทั้งจิตใจ และมีเสียงอันไพเราะ จนนำไปสู่เหตุการณ์ต่าง ๆ รวมไปถึงการสู้รบ การสูญเสียคนในครอบครัว ซึ่งก็คือพระบิดาของนางบุษมาลีเอง และจากเรื่องราวที่เกิดขึ้นนั้น ผู้วิจัยจะขอนำเสนอประวัติ คุณลักษณะ และบทบาทของนางบุษมาลีในบทละครเรื่องพระสมุทดังต่อไปนี้

1. ประวัตินางบุษมาลี

จากการศึกษาบทละครเรื่องพระสมุท พระราชนิพนธ์ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ไม่ได้กล่าวถึงการกำเนิดของนางบุษมาลีว่าเป็นลูกใครหรือมาจากเมืองไหน แต่จากบทละครได้กล่าวว่า นางบุษมาลีเป็นลูกบุญธรรมของยักษ์ที่ชื่อท้าวรณจักรและนางวรรณสุธ ซึ่งทั้งสองเป็นเจ้าของครองเมืองยักษ์ ดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

เมื่อนั้น	นางบุษมาลีศรีใส
เนาในปรางค์รัตน์อำไพ	อรไทภิรมย์เปรมปรา
พลุยาักษ์ความรักดวงสมร	ดั่งเกิดในอุทรนาคา
ถนอมเลี้ยงมิได้ขัดอชยา	ดั่งดวงเนตรซ้ายขวาอสุรี
วันเมื่อพระสมุทมาหยุดพัก	ในตำหนักจันทน์สวนศรี
เทพไทดลจิตเทวี	อยากประพาสสวนมาลีสำราญใจ

ฯ 6 คำ ฯ

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 194)

จากบทกลอนดังกล่าว ซึ่งเป็นเหตุการณ์เชื่อมเรื่องราวที่เกิดขึ้นภายในเรื่อง คือ การที่นางบุษมาลีกำลังจะเข้าไปทูลขอท้าวรณจักรและนางวรรณสุรัสวดีไปเที่ยวเล่นในสวนดอกไม้ อันเป็นเหตุให้พระสมุทได้พบกับนางบุษมาลีและลักพาตัวไปในช่วงต้นของบทละคร จะเห็นถึงความรักตั้งลูกแก้ว ๆ ของท้าวรณจักรที่มีต่อนางบุษมาลี ถึงแม้จะมีไข่มุกแก้ว ๆ ก็ตาม แต่ท้าวรณจักร รวมถึงนางวรรณสุรัสวดีก็คงเล็งดูและให้ความรักแก่นางบุษมาลีอย่างดีที่สุด ดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

เมื่อนั้น	ท้าวรณจักรรักษา
ทั้งนางวรรณสุรัสวดี	เห็นราชาบิดาใจ
จึงโอภาปราศรัยเยวาลักษณ์	เจ้าผู้เจริญพักตร์พิสมัย
มีกิจธุระสิ่งไร	แกล้งไขให้แจ้งกิจจา

ฯ 4 คำ ฯ

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ่างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 194)

จากบทกลอนดังกล่าว จะเห็นถึงความรักตั้งลูกแก้ว ๆ ของท้าวรณจักรและนางวรรณสุรัสวดีที่มีต่อนางบุษมาลี ถึงแม้ชาติกำเนิดของนางบุษมาลีจะมีไข่มุกแก้วแต่อย่างไร ซึ่งผู้วิจัยสันนิษฐานว่าชาติกำเนิดของนางบุษมาลีนี้เป็นมณูษย์มิใช่ยักษ์ ด้วยในบทละครนี้ได้กล่าวถึงรูปลักษณ์ของนางบุษมาลีว่าเป็นยักษ์ อีกทั้งในบทละครยังได้กล่าวถึงเหตุการณ์ที่ไวยการ ยักษ์ที่เกิดหลงรักนางบุษมาลีและจะชิงตัวนางไปจากพระสมุท ได้พรรณนาถึงรูปลักษณ์ของพระสมุทและนางบุษมาลีไว้ว่าเป็นมณูษย์ ดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

ครั้งมาถึงยอดคีรี	ยักษ์เหลิบซ่ายแลขวา
เห็นบุรุษสตรีนิทร	อสุราร่าพึงคะนึ่งคิด

...

อย่าเลยจะร้ายพระเวท	อันเรื่องวิเศษเชี่ยวชาญหาญกล้า
สะกดสองมนุษย์นินทร	มิให้พินกายาดังวายุปรมาณ
จะเก็บคทาเกือกแก้วซ่อน	จึงจะอุ้มดวงสมรไปสถาน
ดำริพลางร้ายเวทอันชัยชาญ	สะกดภูบาลกับบังอร

ฯ 18 คำ ฯ ตรีชบองกัน

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 215)

ถึงแม้นางบุษมาลีจะพักอาศัยอยู่ในเมืองยักษ์ ทั้ง ๆ ที่ตนนั้นเป็นมนุษย์ ก็ด้วยเหตุผลว่าบทละครเรื่องพระสมุทน์นั้นมีเค้าโครงของเรื่องที่มาจากรวรรณกรรมนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ที่มีการลักพาตัว สู้รบ และการใช้ของวิเศษเพื่อแก้ไขสถานการณ์ จึงนิยมให้ตัวละครเอกมีความอ่อนแอกว่าตัวละครอื่น ๆ เพื่อให้เกิดการแก้ปมปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ซึ่งเป็นสิ่งที่เสริมอารมณ์ในการรับชม ทำให้ละครมีความน่าติดตาม น่าสนใจมากยิ่งขึ้น ซึ่งวรรณกรรมนิทานแนวจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทย มีตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มีลักษณะการดำเนินเรื่อง ที่ตัวละครเอกต้องเรียนวิชา ฆ่ายักษ์ ลักนาง คือ พระเอกหรือนางเอกมีวิชาอาคมหรือความรู้ มีเหตุชิงรักหักสวาท สู้รบกับฝ่ายอธรรม การผจญภัยเพื่อติดตามสิ่งสำคัญ รวมถึงมีของวิเศษที่สามารถคลี่คลายจากร้ายกลายเป็นดีได้ ซึ่งในบทละครเรื่องพระสมุทน์ก็มีลักษณะดังกล่าว

ดังเช่นในบทละครเรื่องสังข์ทอง อันเป็นวรรณกรรมพื้นบ้านแนวจักร ๆ วงศ์ ๆ ก็กำหนดให้ตัวละครนางรจนา นางเอกของเรื่องได้เสียดูครองได้เจ้าเงาะป่า บ้าใบเป็นสามี ซึ่งอันที่จริงแล้วคือพระสังข์เจ้าชาย ผู้สามารถสวมใส่รูปเงาะแปลงตนได้ ในเรื่องสังข์ทองได้ปรากฏการใช้คาถาอาคม การขับไล่ไสส่งให้เจ้าเงาะและนางรจนาไปอยู่กระท่อมปลายนา และเหตุการณ์ที่ถูกลั่นแกล้งมากมาย แต่สุดท้ายเจ้าเงาะและนางรจนาก็สามารถฝ่าฟันอุปสรรคปัญหามาได้และครองรักอย่างมีความสุข ในบทละครเรื่องพระสมุทน์ ด้วยนางบุษมาลี

มีชาติกำเนิดเป็นมนุษย์ไร้อิทธิฤทธิ์นี้เอง จึงได้ทำให้เกิดเรื่องราวที่ชวนให้ติดตาม เช่น พระสมุทลัทธิพาท้ว นางบุษมาลี การสู้รบระหว่างนางบุษมาลีกับยักษ์ ไวยการ และการสู้รบระหว่างท้าวธวัชผู้เป็นบิดาบุญธรรมของนางบุษมาลีกับท้าวภาณุราชผู้เป็นบิดาของพระสมุท เป็นต้น แต่ละตอนที่ปรากฏในบทละครนั้น มีต้นเหตุมาจากความงามของนางบุษมาลีเอง อันนำไปสู่เรื่องราวของการลักพาตัว ชิงนาง สู้รบ จนนำไปสู่ความตาย ซึ่งรูปร่างหน้าตาหรือรูปลักษณะภายนอก และนิสัยหรือคุณลักษณะภายในของนางบุษมาลีจะเป็นอย่างไร ผู้วิจัยจะนำเสนอต่อไปนี้

2. คุณลักษณะของนางบุษมาลี

นางบุษมาลีเป็นนางเอกในวรรณกรรมของไทยมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ที่ได้รับความนิยมและเป็นที่ยุติมาอย่างยาวนาน จนกระทั่งได้จัดทำเป็นบทละครในสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โดยกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ จากการศึกษาบทละครทำให้ทราบถึงคุณลักษณะของนางบุษมาลี โดยจำแนกออกได้เป็นเรื่องของสิ่งที่มองเห็นได้ คือรูปร่างหน้าตาหรือคุณลักษณะภายนอกและสิ่งที่มองไม่เห็นแต่รู้สึกได้หรือคุณลักษณะภายใน

2.1 รูปลักษณ์ภายนอก

รูปลักษณ์ภายนอกของนางบุษมาลี เป็นหญิงมีรูปโฉมงดงามตั้งนางฟ้า คือ มีงาม ผมงาม ตางาม คิ้วงาม และไบหน้าทั้งงดงาม ดังที่คำเปรียบเปรยแต่โบราณกล่าวว่า มีงามเรียวดั่งเล่มเทียน ผมงามเหมือนเส้นไหม ตางามดั่งเนื้อทราย คิ้วงามดั่งคันศร และไบหน้าทั้งงดงามราวกับพระจันทร์ รวมถึงมีน้ำเสียงที่ไพเราะดุจนกกระเวก จนพระสมุทเกิดอาการชนลูกชานไปทั้งกายเมื่อได้ยินเสียงของนางขับครวญ (ขับร้องเพลง) ด้วยความงามและน้ำเสียงของนางบุษมาลี ทำให้พระสมุทหลงรักนางตั้งแต่วางพบและลักพาตัวนางบุษมาลีไปยังเมืองจักรวาลดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

พระพิณิจพิศโณมเขาวราช	ยี่งนาฏอัปสรเส่นหา
ทรงศรีเสาวภาคย์โสภา	พร้อมเบญจลักษณ์ลลาวัลย์
กรเกศเนตรขนงวงพักตร์	ต้องลักษณ์ทุกสิ่งสรรพ
สุรเสียงขับครวญโอดพัน	สัมพันธ์กรรมเสียวชาบอินทรีย์
พระยี่งประดิพัทธ์กำหนดนาง	พระเนตรมิได้วางนางโณมศรี
ทำไฉนจะได้เทวี	มาแนบทรงพืไศยา

ฯ 6 คำ ฯ

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 198 - 199)

แม้แต่ยักษ์ที่มีนามว่า ไวยการ ที่ได้มาพบพระสมุทและนางบุษมาลีบรรทมอยู่ ณ ยอดคีรี ซึ่งไวยการคิดว่าเป็นเทพมาพักอาศัยอยู่ จึงเข้าไปใกล้เพื่อมองให้ชัดเจน ก็เห็นนางบุษมาลีที่มีรูปร่างทรุดทรงที่ดี มีใบหน้าที้งดงาม แม้แต่นางฟ้าบนสวรรค์ทั้ง 16 ชั้น ก็ไม่มีผู้ใดเทียบ ยากที่จะหาหญิงใดงามเท่า จึงตกตะลึงในความงามของนางบุษมาลี จนถึงที่อยากจะได้นางมาเป็นคู่ครอง ดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

ครั้นมาถึงยอดคีรี	ยักษ์เหลิ้อบซ่ายแลขวา
เห็นบุรุษสตรีนิทร	อสุรารำพึงคะนึ่งคิด
ใครหนอมาสินทไศยา	จะเป็นเทพภูผาก็เห็นผิด
ตะลึงแลเล็งเพ่งพิศ	มีจิตเสียวกระสันกัลยา
ช่างทรงโณมประโลมลลาวัลย์	สืบทห้องสวรรค์ก็สุดหา
ฉวีพักตร์ม่วงเพียงจันทรา	ตั้งเลขาด้วยสุวรรณบรรจง
งามละม่อมพร้อมสิ้นทั้งสรรพางค์	ยากอย่างที่จะหาเหมือนนวลระหง
เราไร้คู่อยู่เดียวเปลี่ยวองค์	จำจะเชิญโณมยงไปวิมาน
จะปกป้องครองรสสงวนรัก	ให้สมศักดิ์สมยศยอดสงสาร
สิ่งราศีมิให้มีมาแผ้วพาน	ขุนมารประติพัทธ์ผูกพัน

...

ฯ 18 คำ ฯ ตรีชบองกัน

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 215)

จากกลอนบทละครพระราชนิพนธ์ที่บรรยายถึงรูปลักษณ์ภายนอกของนางบุษมาลี จะแสดงให้เห็นว่า นางบุษมาลีเป็นหญิงที่มีรูปโฉมงดงามดั่งนางฟ้า มีใบหน้าและรูปร่างงดงามมาก มีความเพียบพร้อมในความงามของผู้หญิงในอุดมคติ ทำให้ชายที่ได้พบเห็นเกิดความหลงใหลและอยากจะได้เป็นคู่ครอง ด้วยคุณลักษณะภายนอกดังกล่าวนี้ จึงทำให้เกิดเรื่องราวการลักพาตัวนางบุษมาลีถึงสองคราว คือ ครั้งหนึ่งคือคราวที่พระสมุทลักพาตัวมา และครั้งที่สองคือเหตุการณ์อันเกิดจากบทกลอนข้างต้นต่อมาได้กลายเป็นชนวนเหตุให้เกิดสงครามสู้รบระหว่างบิดาบุญธรรมของนางบุษมาลีและบิดาของพระสมุท จนเป็นเหตุให้เกิดความสูญเสียเป็นอย่างมาก นับได้ว่าความงามและเสียงของนางบุษมาลีนี้เป็นจุดกำเนิดปมปัญหาต่าง ๆ ของเรื่อง ทั้งนี้โดยปกติแล้วในวรรณกรรมของไทยแต่โบราณ ตัวละครที่เป็นฝ่ายหญิงและเป็นนางเอกของเรื่องที่มีความเพียบพร้อมทั้งฐานะความเป็นอยู่ รูปร่างหน้าตา ในการดำเนินเรื่องมักจะกำหนดให้มีตัวละครอื่น ๆ เช่น พระเอก หรือคนสนิท เป็นต้น เป็นผู้แก้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในแต่ละเหตุการณ์ แต่ตัวนางบุษมาลีนี้เป็นตัวละครที่มีความพิเศษแตกต่างออกไป ด้วยเป็นตัวละครที่สามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วยตนเอง อันเป็นคุณลักษณะภายในที่โดดเด่น มีลักษณะเฉพาะไม่เหมือนกับตัวละครฝ่ายหญิงทั่วไป ดังที่จะเสนอต่อไปนี้

2.2 คุณลักษณะภายใน

กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องพระสมุท โดยได้ทรงสอดแทรกลักษณะนิสัยของกุลสตรีไทยไว้ในคุณลักษณะภายในจิตใจของนางบุษมาลีไว้อย่างหลากหลาย นอกจากนางบุษมาลีจะเป็นหญิงที่มีรูปโฉมงดงามและมีน้ำเสียงอันไพเราะ อันเป็นคุณลักษณะภายนอก นางบุษมาลียังเป็นสตรีที่มีคุณลักษณะภายในที่ดีอีกหลายประการ แบ่งออกเป็นหัวข้อได้ดังนี้

1) รักนวลสงวนตัว

เหตุการณ์ที่ปรากฏให้เห็นถึงอุปนิสัยรักนวลสงวนตัวของนางบุษมาลีคือ เหตุการณ์ขณะที่นางกำลังเดินเล่นชมสวนกับพี่เลี้ยงและเหล่านางกำนัล พระสมุทได้มาแอบซุ่มดูนางที่พุ่มไม้แล้วเข้ามาหานางบุษมาลีพยายามสะบัดและร้องหาคนช่วยจนสุดความสามารถ อันเป็นคุณลักษณะที่ดีของสตรี ดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

เมื่อนั้น	นางบุษมาลีศรีใส
ความกลัวตัวสั่นเป็นพันไป	อรโหมมิได้จ่านรรจา
จะสะบัดเท้าไทรก็ไม่หลุด	จนสุดกำลังหนักหนา
แล้วร้องดินสั่นเสียงกัลยา	ชายใดเข้ามายึดข้านี้

ฯ 4 คำ ฯ

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 200)

จากบทกลอนดังกล่าวแสดงให้เห็นว่านางบุษมาลีเป็นสตรีที่ยึดมั่นในจารีตของสตรีที่รักนวลสงวนตัว เป็นการไม่เหมาะไม่ควรที่จะให้ผู้ชายมาแตะเนื้อต้องตัว นางจึงพยายามหลีกเลี่ยงหนีปิดป้องจากชายผู้ไม่รู้จัก ซึ่งนอกจากความรักนวลสงวนตัวแล้ว นางบุษมาลียังมีอีกหนึ่งอุปนิสัยที่ปรากฏในบทละครเรื่องพระสมุท ก็คือความกล้าหาญ ดังที่จะนำเสนอในลำดับต่อไป

2) กล้าหาญ

นางบุษมาลีเป็นหญิงที่มีใจคอเด็ดเดี่ยวกล้าหาญ ถึงแม้จะมีจิตใจที่ตีเมตตาเพียงใด นางก็คิดอยู่เสมอว่านางจะฆ่าไวยการด้วยตัวเอง ซึ่งนางบุษมาลีได้ใช้คทาของพระสมุทมาต่อสู้กับยักษ์ไวยการอย่างกล้าหาญ และใช้คทาตีสังหารไวยการจนสิ้นชีวิต ดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

เมื่อนั้น	นางบุษมาลีสาวสวรรค์
หลบหลีกไวว่องป้อนกัน	ถืออาวุธอันศักดิ์ดา
อสุรีเสียทีโฉมยง	สองหัตถ์ทรงคทาเงื่อง่า
หลับเนตรตีต้องอสุรา	ล้มลงชีวาจะวางวาย
เห็นเลือดยักษพัคตร์เฝือดโลหิต	วาบจิตลมจับโฉมฉาย
สลบพบกับแผ่นศิลาลาย	ตั้งหนึ่งวอดวายชีวา

ฯ 6 คำ ฯ

(กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 224)

จากบทกลอนดังกล่าวที่บรรยายถึงคุณลักษณะภายในของนางบุษมาลี แสดงให้เห็นว่านางบุษมาลีเป็นหญิงที่รักนวลสงวนตัว อันเป็นคุณลักษณะที่ดีของสตรี รวมถึงความกล้าหาญของนางที่ต่อสู้กับไวยการ เพื่อปกป้องตนและคนรักให้พ้นจากอันตราย นอกจากความรักนวลสงวนตัว และความกล้าหาญที่มีในอุปนิสัยของนางบุษมาลีแล้ว ยังมีอีกหนึ่งประเด็นที่รู้สึกได้อย่างชัดเจนในตัวของนางบุษมาลี อันทำให้เกิดความคลี่คลายในอุปสรรคปัญหาทั้งปวง นั่นก็คือ สติปัญญาอันปราดเปรื่องของนางบุษมาลี ดังที่จะนำเสนอในลำดับต่อไป

3) การใช้สติปัญญาเพื่อเอาตัวรอด

เหตุการณ์ ครั้งแรกที่ปรากฏความมีสติปัญญาของนางบุษมาลีคือ ขณะที่นางถูกพระสมุทลักพาตัวนางไป แม้พระสมุทจะพยายามเกลี้ยกล่อมให้นางยินยอมตามพระสมุทไปยังเมืองจักรวาลโดยดี แต่นางบุษมาลีก็ยังคงคิดอุบายพุดจาหว่านล้อมให้พระสมุทเมตตาพานางกลับไปส่งยังเมือง และยังทูลให้พระสมุทเดินทางกลับไปทูลพระบิดาพระมารดาให้ทรงทราบเรื่องราว แล้วให้จัดเครื่องราชบรรณาการมาทำการขู่นางกับท้าวธนจักรและนางวรรณสุธาตามประเพณีให้ถูกต้อง ทั้งนี้เพื่อมิให้ตนและครอบครัวต้องเสื่อมเสียชื่อเสียง แม้พระสมุทจะไม่คล้อยตามคำพูด

ของนาง และยืนยันยืนยันที่พานางบุษมาลีกลับไปยังเมืองจักรวาลตามเดิม
ดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

จำจะลวงองค์พระทรงฤทธิ์	ให้หักจิตคืนส่งยังพารา
คิดแล้วจึงทูลสนองไป	ภูวนายได้โปรดเกศา
ซึ่งพระรำพันสัญญา	ตัวข้ายังไม่สิ้นกินใจ
พระว่าเมตตาสารพัด	แต่ทำให้ขัดอหัมมาสัย
มั่นปรานีข้าดั่งว่าไว้	จงพาไปส่งคืนยังธานี
แล้วพระกลับหลังยังนัครเศ	ทูลเหตุให้ทราบบทศรี
องค์พระชนกชนนี	ให้มีพระราชสารา
กับเครื่องราชบรรณาการ	มาถวายพระผู้ผ่านยักษ์า
สู่ขอต่อองค์พระบิดา	จะเห็นจริงใจว่าปรานี

ฯ 12 คำ ฯ

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 209 - 210)

ถึงในเหตุการณ์ดังกล่าวจะไม่สำเร็จตั้งใจของนางบุษมาลีก็ตาม ด้วยพระสมุทย์คงพานางกลับไปยังเมืองจักรวาลตามแผนการเดิม แต่ก็มีอีกเหตุการณ์หนึ่งซึ่งแสดงให้เห็นถึงสติปัญญาที่ดีในตัวของนางบุษมาลี คือ เหตุการณ์ที่หลังจากนางบุษมาลีมีจิตปฏิพัทธ์ในพระสมุท หลังจากทีพระสมุทพานางเหาะขึ้นไปชมดาวเพื่อให้คลายความทุกข์โศกแล้วนั้น ขณะที่ทั้งสองกำลังนอนหลับ มียักษ์ชื่อไวยการเดินทางผ่านมาเห็นทั้งคู่กำลังนอนหลับอยู่ เกิดถูกใจนางบุษมาลีซึ่งมีรูปโฉมงดงามมาก ต้องการได้นางไปเป็นชายา ไวยการ จึงใช้เวทมนตร์ทำให้พระสมุทหลับแล้วจะลักพาตัวนางบุษมาลีไป โดยยึดคทาและเกือกแก้วของพระสมุทไว้ด้วยความรักต่อสามีและสติปัญญาที่เฉลียวฉลาดของนางบุษมาลี จึงออกอุบายสร้างว่าจะยอมไปเป็นชายาของไวยการ แต่ไวยการจะต้องไว้ชีวิตและยอมคืนคทากับเกือกแก้วให้กับพระสมุทเสียก่อน นางถึงจะออกเดินทาง

ติดตามไปเป็นชายาไวยการ ซึ่งการออกอุบายดังกล่าวนั้นก็เพราะว่านางบุษมาลีต้องการให้พระสมุทออกติดตามนางหลังจากที่ตื่นขึ้นขึ้นมาดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

เมื่อนั้น	นางบุษมาลีแสนถวิล
เห็นไวยการสุรินทร	จะพิฆาตภูมินทรให้มรณา
นางยกกรวอนไหว้ขอโทษ	จงโปรดเถิดพญาอัชชา
ตัวน้องจะรองบาทา	ตามแต่เมตตาปราณี
ขอชีวิตพระองค์ทรงสวัสดิ์	จะได้สืบกษัตริย์ในกรุงศรี
แม่นท่านจะประหารชีวี	เวรกรรมจะมีไม่ต้องการ
หนึ่งตัวน้องจะตามท่านไป	แต่มีความอาลัยสงสาร
ภัสดาจะเดินดงดาน	เคยสำราญด้วยเกือกคทาธร
ท่านมาเก็บเร็นซ่อนไว้	คงบรรลี่ยดั่งข้าอนุสร
ก็เหมือนประหารให้ม้วยมรณ	ขอคืนคทาภูธรเกือกมณี
มาไว้ข้างองค์ภูวนาถ	พื้นไสยาสน์จะได้จรพนาศรี
สุดแต่กุกศลภูมิ	น้องคงเป็นทาสีขุนยักษ์

ฯ 12 คำ ฯ

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ่างถึงใน กรมศิลป์ากร, 2545, เล่ม 2, น. 219)

และเมื่อไวยการได้ฟังคำกล่าวแสร้งของนางบุษมาลีจนยอมคืนคทาและเกือกแก้วให้แก่พระสมุทแล้ว นางบุษมาลีจึงคิดใช้สติปัญญาออกกลอุบายเข้าซ่อนอีกครั้ง เพื่อที่พระสมุทจะได้ติดตาม มาช่วยนางทันเวลาก่อนจะสายเกินไป โดยออกอุบายแก่ไวยการว่าในการที่จะให้ตนเดินทางติดตามไปเป็นชายานั้น ไวยการจะต้องใช้การเดินทางเท้าแทนการเหาะเพราะนางแสร้งทำเป็นกลัวว่าถ้าเหาะไปนางนั้นก็อาจตกลงมาจากท้องฟ้าได้ ซึ่งไวยการก็ยอมเดินทางโดยการเดินแทนการเหาะตามประสงค์ของนางบุษมาลีดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

เมื่อนั้น	โหมสร้อยสุนทรเทศมารศรี
จึงอุบายผินผันพาที	ว่าขอบคุณพันที่คณนา
ซึ่งจะพาตัวน้องเหาะเหิน	จิตสะเทินกลัวจะตกเวหา
จงเลียบเดินตัดต้นอรัญวา	ถึงเร็วเข้าขอให้บทจร

ฯ 4 คำ ฯ

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 220 - 221)

จากบทพระราชนิพนธ์ที่บรรยายถึงความมีสติปัญญาอันปราดเปรื่องของนางบุษมาลีถึงแม่นางบุษมาลีจะมีเพศเป็นผู้หญิง แต่ก็พยายามคิดหาทางออกอุบายให้ตนเองพ้นจากเคราะห์กรรมที่เกิดขึ้น ทั้งการพูดจาหวานล่อมให้พระสมุทพานางกลับไปส่งยังเมืองของตน และให้นำเครื่องราชบรรณาการไปถวายต่อพระบิดาและพระมารดาเพื่อขอขมาลาโทษและให้ทำการสว่นนางอย่างถูกต้อง หรือการใช้วาจาในการพูดหวานล่อมให้ไวยการยอมคืนของวิเศษ คือ คทาและเกือกแก้วให้กับพระสมุท ซ้ำยังออกอุบายให้พานางเดินทางเข้าไปยังเมืองของไวยการแทนการเหาะไปเพื่อที่พระสมุทจะได้ออกติดตามนางมาและมีอาวุธไว้ใช้ต่อกับไวยการ แม้สุดท้ายนางบุษมาลีจะเป็นผู้สังหารไวยการด้วยตนเองก็ตาม

เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นดังที่นำเสนอข้างต้น แสดงให้เห็นว่า นางบุษมาลีมีคุณลักษณะภายนอกที่เป็นผู้หญิงในอุดมคติของชายไทย คือ มีรูปร่างหน้าตาที่ดี และกระแสนเสียงไพเราะ มีจิตใจที่เป็นสตรีรักนวลสงวนตัว มีความกล้าหาญ แต่สิ่งที่มีมากกว่าตัวละครฝ่ายหญิงในวรรณกรรมที่มีมาแต่โบราณโดยทั่วไป คือ ความมีสติปัญญาที่ดีของนางบุษมาลี ซึ่งเป็นลักษณะของความเชี่ยวชาญในการคิดและเจรจาเพื่อให้ตนเองและคนรักพ้นภัย ด้วยกลมารยาหญิงอันเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้ชายที่ขาด ความรอบคอบในการวิเคราะห์มักจะแพ้ยัยเสมอ โดยความมีสติปัญญาของนางบุษมาลีนี้เป็นสิ่งที่มีค่อมมีปรากฏในวรรณกรรมหรือบริบทการใช้ชีวิตในสังคมไทย

ในสมัยโบราณ ด้วยในสมัยนั้นผู้ชายมักเป็นผู้นำอยู่เสมอ แต่ผู้หญิงมักเป็นผู้ตาม เพศหญิงมักโดนกดขี่หรือไม่สนับสนุนให้ได้รับการศึกษาเล่าเรียนตำรา นอกจากการเย็บปักถักร้อย การบ้านการเรือนเท่านั้น

นอกจากคุณลักษณะภายนอกและคุณลักษณะภายใน ของนางบุษมาลีจะเป็นที่น่าสนใจและน่าติดตามเป็นอย่างยิ่งแล้ว บทบาท ของนางบุษมาลีที่ปรากฏในบทละครก็น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งเช่นเดียวกัน ดังที่จะเสนอในลำดับต่อไป

3. บทบาทของนางบุษมาลีจากบทละครเรื่องพระสมุท

นางบุษมาลีเป็นนางเอกในละครนอกแบบหลวงเรื่องพระสมุท เป็นตัวละครที่มีฐานะเป็นนางกษัตริย์ มีสิริโฉมที่งดงาม น่าเสียใจเพราะ และมีสติปัญญาที่ดียิ่ง ซึ่งตัวนางบุษมาลีนี้เองที่เป็นตัวละครสำคัญของเรื่อง เป็นตัวละครที่ทำให้เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งเรื่องราวสุขนานุกรมและ โศกนาฏกรรม มีบทบาทที่เด่นชัด เป็นตัวละครเอกของเรื่อง และเป็นตัวละคร ที่เป็นผู้เชื่อมโยงกับตัวละครอื่น ๆ ดังที่จะนำเสนอต่อไปนี้

1) บทบาทในฐานะตัวเอกของเรื่อง

นางบุษมาลีเป็นตัวละครที่เป็นนางเอกของบทละคร เรื่องพระสมุท เป็นตัวละครที่ก่อให้เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ในเรื่องตั้งแต่ต้น จนจบ เริ่มต้นจากการทูลขออนุญาตทำวรมจักรและนางวรรณสุโรไปชม สวนดอกไม้ในอุทยาน อันเป็นต้นเหตุให้พระสมุทพระเอกของเรื่องลักพาตัวไป ระหว่างทางนางบุษมาลีได้เข้าสู่รบกับไวยการ จนกระทั่งทำวรมจักรได้ยกทัพ เข้ารบกับท้าวภาณุราชจนทำวรมจักรถึงแก่ชีวิต ในทุก ๆ เหตุการณ์ ก็จะมีอารมณ์ตามเรื่องราวแตกต่างกันออกไป มีการหักมุมเรื่องราว จากฝ่ายเสียเปรียบเป็นฝ่ายได้เปรียบ ก่อเป็นสุนทรียรสให้กับผู้ชมหรือผู้อ่าน ทั้งความสนุกสนาน ความเศร้าใจ ชวนติดตาม ดังที่จะยกตัวอย่างบทละคร ในเหตุการณ์ที่นางบุษมาลีได้ยอมจำนนต่อไวยการ แต่ก็กลับใจสู้กับความอยุติธรรมอย่างไม่เสียดายชีวิต ดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

เมื่อนั้น	นางบุษมาลีโฉมศรี
ดำเนินเดินตามอสุรี	มารศรีกลิ่นกลิ่นไศกา
พลงารำรำพึงคะนึ่งคิด	ที่จะล้างชีวิตยักษษา
ทำเล่ห์จริตกิริยา	มิให้สงกาเทวี
อสุราเดินหน้าจนเลียวัลับ	นางกลับมาประณตบพศรี
กราบกับบาทพระสามี	เทวีจึงตั้งสัตยา
เดชะตัวข้าสุจริต	มิได้คิดแห่งหน่ายนาถา
จะแกว่งอาวุธอันศักดิ์ดา	ขอให้เป็นพญาวิชาชาญ
มาช่วยป้องกันอสุรยักษ	ให้ประจักษ์ตั้งคำอธิษฐาน
เสียงแล้วจึงยอดเขาวมาลย์	หยิบคทาภูบาลขึ้นแกว่งไกว

ฯ 10 คำ ฯ เชิดฉิ่ง

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 221)

จะเห็นได้ว่าบาทพระราชนิพนธ์ได้บรรยายถึงความเด็ดเดี่ยวของนางบุษมาลีในตัดสินใจไม่ยอมแพ้ต่อภัยร้าย อันเป็นสิ่งโดดเด่นของตัวละครหญิง ที่มักจะมีพระเอกหรือผู้ช่วยมาแก้ไขสถานการณ์ให้ สมกับเป็นตัวละครเอกของเรื่องที่แตกต่างจากวรรณกรรมเรื่องอื่น ๆ

นอกจากในบทละครพระราชนิพนธ์จะปรากฏบทบาทของนางบุษมาลีในฐานะตัวละครเอกของเรื่องแล้ว ในบทละครยังได้ปรากฏบทบาทของนางบุษมาลีในฐานะตัวละครที่เป็นผู้เชื่อมโยงกับตัวละครอื่น ๆ อีกด้วย ดังที่จะนำเสนอในลำดับต่อไป

2) บทบาทในฐานะเป็นผู้เชื่อมโยงกับตัวละครอื่น ๆ

จากที่กล่าวไปแล้วข้างต้นว่านางบุษมาลีเป็นตัวละครเป็นตัวละครที่ก่อให้เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ในเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบ เริ่มต้นจากการทูลขออนุญาตทำวรรณจักรและนางวรรณสุรูปชมสวนดอกไม้ในอุทยาน

อันเป็นต้นเหตุให้พระสมุทพระเอกของเรื่องลักพาตัวไป และทำให้ท้าวรณจักรผู้เป็นพระบิดายกทัพ ออกติดตามนางบุษมาลีกลับคืนเมือง ระหว่างทางไวยการได้เห็นนางบุษมาลีก็ได้เข้าลักพาตัวนางเพื่อไปเป็นชายา แต่สุดท้ายนางบุษมาลีก็แก้สถานการณ์กลับมาได้ จนกระทั่งท้าวรณจักรที่ออกติดตามมาได้พบเข้ากับพระสมุทและนางบุษมาลีจนเกิดสู้รบกัน สุดท้ายท้าวรณจักรได้ยกทัพเข้ารบกับท้าวภาณุราชพระบิดาของพระสมุทที่ยกทัพมาติดตามพระสมุทกลับเมืองเช่นเดียวกันจนท้าวรณจักรถึงแก่ชีวิต จะสังเกตได้ว่าในทุก ๆ เหตุการณ์ล้วนแต่มีนางบุษมาลีเป็นผู้เชื่อมโยงเหตุการณ์ทั้งสิ้น ทำให้ตัวละครอื่น ๆ ได้พบกัน และก่อให้เกิดเรื่องราวอันน่าติดตาม ดังที่จะยกตัวอย่างบทละครที่เป็นปฐมเหตุของเรื่องราวในบทละครเรื่องพระสมุทคือ การทูลขอท้าวรณจักรและนางวรรณสุธออกชมสวนในอุทยาน ดังบทพระราชนิพนธ์ความว่า

เมื่อนั้น	องค์อัคเรศเสนาหา
ก้มเกล้าถวายวันทา	จึงทูลพระบิดาไปพลัน
ย่ำรุ่งลูกจะลาภูวนาถ	ไปประพาสมาลีสวนขวัญ
จะกลับบ่ายชายแสงสุริยัน	ทรงธรรมจงได้ปราณี

ฯ 4 คำ ฯ

(กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2545, เล่ม 2, น. 194)

จากการทูลขอท้าวรณจักรและนางวรรณสุธไปเที่ยวชมสวนดอกไม้ในอุทยานนี้เอง ที่เป็นต้นเหตุให้เกิดเรื่องราวทั้งหมดในบทละครที่กล่าวมาข้างต้น ทั้งเรื่องราวที่จับในลักษณะสุขนานุกรมและเรื่องราวที่จับในลักษณะโศกนาฏกรรม

สรุป

บทละครเรื่องพระสมุท มีเค้าโครงของเรื่องมาจากวรรณคดีแนวจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยรัชกาลที่ 5 กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องพระสมุท สำหรับเล่นละครนอกแบบหลวงขึ้น เพื่อให้คณะละครเจ้าคุณจอมมารดาेम ผู้เป็นพระมารดาของพระองค์ได้ฝึกหัดละครเล่นในพระราชฐานวังหน้า โดยในบทละครเรื่องพระสมุทมีตัวละครสำคัญ ที่เป็นทั้งนางเอกและยังเป็นตัวละครที่สร้างปมขัดแย้งในการดำเนินเรื่อง คือ นางบุษมาลี

นางบุษมาลีเป็นพระราชธิดาบุญธรรมของท้าววรรณจักรและนางวรรณสูร มีรูปโฉมงามดั่งนางฟ้า รวมถึงมีน้ำเสียงที่ไพเราะ ด้วยความงามและน้ำเสียงของนางบุษมาลี จึงเป็นต้นเหตุของเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในบทละคร ทั้งการลักพาตัว การสู้รบ แม้กระทั่งเรื่องราวของความรัก ส่วนลักษณะนิสัยของนางบุษมาลี เป็นหญิงที่รักนวลสงวนตัว มีความกล้าหาญ และผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด มีปฏิภาณไหวพริบเป็นอย่างยิ่ง ด้วยสามารถใช้ความคิดและคำเจรจาเพื่อเอาตัวรอดจากอันตรายที่เกิดขึ้นกับทั้งตนเองและคนรัก

ส่วนบทบาทของนางบุษมาลีที่ปรากฏในบทละครเรื่องพระสมุท มี 2 บทบาท คือ บทบาทในฐานะตัวเอกของเรื่องที่เป็นตัวละครหญิงอันโดดเด่น และบทบาทในฐานะเป็นผู้เชื่อมโยงกับตัวละครอื่น ๆ ทำให้เกิดเรื่องราวสนุกสนานกรรมและโศกนาฏกรรมตั้งแต่ต้นจนจบเรื่อง

อภิปรายผล

นางบุษมาลีมีฐานะเป็นนางกษัตริย์ มีความงามเพียบพร้อมทั้งหน้าตา รูปร่าง และน้ำเสียง มีนิสัย รักนวลสงวนตัว อันเป็นลักษณะเด่นของตัวละครหญิงในอุดมคติของวรรณคดีไทย รวมถึงมีความกล้าหาญและสติปัญญาที่เฉลียวฉลาดเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งเป็นลักษณะนิสัยที่ไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติของวรรณคดีไทย อันแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำ ชัดแย้งกับลักษณะของหญิงไทยในสมัยอดีต ซึ่งมักจะเป็นผู้ตามความคิดของผู้ชายเป็นส่วนมาก แต่ในบทละครเรื่องพระสมุทน์นั้น นางบุษมาลีสามารถคิดและเจรจา รวมถึงตัดสินใจ เพื่อแก้ไขเหตุการณ์เฉพาะหน้าด้วยปฏิภาณไหวพริบที่รอบคอบ และเกิดผลดีต่อตนเองและคนรัก ซึ่งความเฉลียวฉลาดนี้มักปรากฏอยู่ในวรรณคดีไทยเป็นส่วนน้อย เช่น ในบทละครเรื่องสังข์ทองที่ตัวละครนางมณฑา พระมเหสีของท้าวสามล ผู้เป็นแม่ของนางรจนา มีลักษณะเป็นผู้นำมากกว่า ท้าวสามล หรือแม้กระทั่งในเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่ก็ได้ใส่ลักษณะนิสัยของตัวละครฝ่ายหญิงให้มีความเฉลียวฉลาดและความกล้าหาญในนิสัยของนางละเวง สอดคล้องกับрінฤทัย สัจจพันธุ์ (2534, น. 400) ที่ศึกษาเรื่องตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้กล่าวถึงตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติ ไว้ว่า “ตัวละครหญิงที่มีลักษณะเด่นไม่เป็นไปตามแบบอุดมคติอาจจะมีคุณสมบัติในด้านความรู้ที่ผู้ชายรู้ และสามารถใช้ความรู้ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่นได้” ด้วยเหตุนี้เอง นางบุษมาลีจึงเป็นตัวละครหญิง ที่มีความน่าสนใจ และชวนติดตามเรื่องราวในการแสดงเป็นอย่างยิ่ง ทั้งในบทบาทที่เป็นตัวเอกของเรื่องและตัวเชื่อมโยงกับตัวละครอื่น ๆ ทำให้เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งสุขนาฏกรรมและโศกนาฏกรรม อันก่อให้เกิดความสะเทือนอารมณ์ของผู้เสพ สอดคล้องกับเรอเน เวลเลก และออสติน วอร์เรน (1970, p. 241) ที่กล่าวไว้ว่า “The work of literature is an aesthetic object, capable of arousing aesthetic experience. (วรรณคดีเป็นสุนทรียวัตถุ ซึ่งมีความสามารถในการเร้าประสบการณ์ทางสุนทรียะ)”

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2510). *บทละครพระมฆเทลเถไถและอุณรุฑร้อยเรื่อของคุณสุวรรณ*. พระนคร: เพ็องอักษร.
- กรมศิลปากร. (2545). *พระบวรราชนิพนธ์ เล่ม 2*. กรุงเทพฯ: ดอกเป็ย.
- ชลูด นิยมเสมอ. (2554). *องค์ประกอบของศิลปะ Composition of Art*. (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2508). *ตำนานละครอิเหนา*. (พิมพ์ครั้งที่ 4). พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา.
- รีนฤทัย สัจจพันธุ์. (2534). *ตัวละครหญิงในวรรณคดีไทยสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*. [วิทยานิพนธ์ปริญญาดุขฎีบัณฑิต. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย].
- ศิลปวัฒนธรรม. (2562). *กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ*. สืบค้น 29 เมษายน 2565, จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_26053
- เสาวณิต วิงวอน. *ข้าราชการบ้านาญ ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*. (สัมภาษณ์, 8 กุมภาพันธ์ 2565).
- Rene Wellek & Austin Warren. (1970). *Theory of Literature: A Peregrine Book*. London: Cox & Wyman.